

BOGUSŁAW GEDIGA (Wrocław)

JÓZEF KOSTRZEWSKI JAKO BADACZ EPOKI BRĄZU I WCZESNEJ EPOKI ŻELAZA

Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, obok zagadnień związanych z okresem późnolateńskim i wpływów rzymskich oraz z kulturą prapolską, stanowiły w badawczej działalności profesora Józefa Kostrzewskiego główny krąg jego zainteresowań jako archeologa. Trudno byłoby przytoczyć obecnie pracę poświęconą zagadnieniom epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, zwłaszcza odnoszącą się do terenu ziem polskich, która obeszłaby się bez konieczności uwzględniania w tym zakresie dokonań prof. Józefa Kostrzewskiego.

Już choćby z tych względów nie jest łatwo podjąć próbę charakterystyki dorobku profesora w badaniach nad wspomnianym okresem naszej prehistorii, zwłaszcza że w krótkim referacie nie może to być wyczerpujące i trzeba zdecydować się na dokonanie pewnego wyboru. Również obecna jubileuszowa sesja nie stanowi najwłaściwszej okazji do podejmowania takiego pełnego omówienia wkładu J. Kostrzewskiego w badania epoki brązu i wczesnej epoki żelaza oraz prób jego oceny.

Myślę, iż niełatwo to także uczynić komuś, kto jak ja należy do pokolenia polskich archeologów wykształconych w pierwszych latach powojennych. Zostaliśmy bowiem wychowani jako prehistorycy na pracach J. Kostrzewskiego. Jego koncepcje prehistorii Polski kształtowały naszą świadomość zarówno w zakresie samej problematyki badawczej, jak i sposobów jej rozwiązywania. Oczywiście sposób odbierania prac J. Kostrzewskiego był różny w poszczególnych większych ośrodkach archeologicznych w Polsce. Były tam komentowane i konfrontowane zarówno z inną tradycją badawczą w nich panującą, jak i powstającymi w nich osiągnięciami badawczymi. Dobrze się więc stało, iż organizatorzy sesji nie ograniczyli się w jej programie wyłącznie do wypowiedzi bezpośrednich uczniów profesora. W ten sposób umożliwili szersze i może bardziej zróżnicowane spojrzenie na dorobek tego wielkiego polskiego archeologa.

Biorąc pod uwagę przytoczone względy, spróbujemy przedstawić wkład prof. J. Kostrzewskiego do badań nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza. Tak sformułowane zamierzenie pozwala oczekiwać, iż jego realizacja przyniesie pewne oceny całego dorobku, z których wyłonione zostanie to, co stanowi

trwały wkład w te badania. Takie zadanie nie jest jednak tutaj naszym zamiarem. Rezygnujemy bowiem z omawiania opublikowanych prac poświęconych zagadnieniom związanym z interesującymi nas w tym przypadku epokami prahistorii. Podobnie nie jest możliwe przedstawienie dokonań profesora w zakresie badań terenowych podejmowanych w aspekcie problematyki wspomnianych epok. Spróbujemy natomiast ukazać wkład prof. J. Kostrzewskiego w poznanie epoki brązu i okresu halsztackiego w taki sposób, ażeby zaprezentować głównie cechy osobowości profesora jako badacza, tak jego warsztat badawczy, jak i koncepcję pradziejów ziem polskich, a szczególnie tego ich wycinka, któremu poświęcamy naszą uwagę. Nie są to oczywiście czynniki, które zaważyły wyłącznie tylko na badaniach profesora nad epoką brązu i okresem halsztackim, ale w nich ujawniają się w sposób bardzo czytelny.

Jak wspomniałem, całkowicie pominięte zostaną tu osiągnięcia w zakresie badań terenowych. Jednak jednego w tym kontekście nie można przemilczeć, a mianowicie badań w Biskupinie. Stanowiły one bowiem od początku, gdy zostały przez profesora podjęte, rzadki przykład w skali europejskiej tak nowocześnie zorganizowanych i realizowanych z niezwykle śmiało oraz szeroko zarysowaną koncepcją. Przewidziano w niej bardzo wszechstronną możliwość odczytywania treści historycznej, jaką kryły nawarstwienia kulturowe grodu biskupińskiego, m. in. poprzez współdziałanie w tych badaniach przedstawicieli innych dyscyplin naukowych, głównie przyrodniczych. Do dnia dzisiejszego badania w Biskupinie mogą stanowić przykład do naśladowania. Dodać jeszcze należy, co w przypadku tego stanowiska zasługuje na szczególne podkreślenie, że sezony prac, w których kierował nimi prof. J. Kostrzewski, zostały zamknięte zarówno obszernymi, opublikowanymi sprawozdaniami, jak i opracowaniami wybranych zagadnień.

Przystępując do realizacji sformułowanego poprzednio zadania, spróbujemy uchwycić zasadnicze czynniki mające wpływ na obraz dorobku J. Kostrzewskiego w badaniach nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza, a ujawniające się w jego publikowanych pracach.

Jeżeli pominiemy charakterystyczną dla profesora ogromną wiedzę, wewnętrzną dyscyplinę i pracowitość, których owocem jest jego olbrzymia spuścizna naukowa, to cechą, którą nam ten dorobek wyraźnie ukazuje, było ograniczanie się w twórczej działalności badawczej do prahistorii ziem polskich. W momencie gdy profesor rozpoczął pracę naukową, prahistoria ziem polskich była zadaniem dla archeologii najpilniejszym. Wielkość J. Kostrzewskiego ujawnia się między innymi w dostrzeżeniu tej potrzeby badawczej oraz zrealizowaniu podjętego zadania w skali dotąd niespotykanej. Inną cechą czytelną w pracach poświęconych wspomnianym epokom, choć nie tylko w tych, która ukazuje nam zarazem typ umysłowości badawczej profesora, jest dążność do porządkowania faktów archeologicznych poprzez wyczerpującą klasyfikację typologiczną, chronologiczną i kulturową. Klasyfikacja ta była realizowana konsekwentnie na podstawie dosyć prostych i w pewnym stopniu sztywnych reguł.

Działalność porządkująca, klasyfikująca fakty jest w badaniach zabiegiem powszechnym i może zaskakiwać uwypuklenie jej jako pewnej cechy szczególnej prac J. Kostrzewskiego. Sądzę jednak, iż w tym przypadku zasługuje ona na wyraźne podkreślenie. Efektem jej bowiem jest ukształtowanie w polskiej archeologii pewnego modelu klasyfikacji typologicznej, chronologicznej i kulturowej materiałów z interesującego nas tutaj wycinka czasowego pradziejów, którym w ogólnym zarysie do dzisiaj się posługujemy.

Ta działalność porządkująca materiały źródłowe została zapoczątkowana pierwszym wydaniem *Wielkopolski w czasach przedhistorycznych* w roku 1914 oraz objęciem kierownictwa Działu Przedhistorycznego Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu w tymże 1914 r. Wówczas to J. Kostrzewski uporządkował znajdujące się w tych zbiorach materiały, ułożone tam dotychczas według podziału geograficzno-administracyjnego, zgodnie z ich chronologią i przynależnością kulturową.

Przechodząc jednak do osiągnięć w tym zakresie odnoszących się już tylko do epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, należy wspomnieć przynajmniej o kilku dokonaniach profesora o najistotniejszym znaczeniu. Należą do nich badania nad wczesnymi okresami epoki brązu, a szczególnie opublikowana w 1924 r. w „Przeglądzie Archeologicznym”, t. II, praca poświęcona osadnictwu tych okresów. Nie jest to dzieło, które dziś uznalibyśmy akurat za, jak głosi tytuł, zajmujące się problematyką osadnictwa. Stanowi natomiast systematykę olbrzymiego materiału z obszaru przekraczającego teren ziem polskich. Właśnie w tej pracy J. Kostrzewski, właściwie jedyny raz, uporządkowany obraz dużego materiału przedstawił łącznie z jego szczegółową analizą, której efektem była zarówno klasyfikacja typologiczna, chronologiczna, jak i kulturowa materiału. W pracy tej dokonał również wyróżnienia i określenia kultury przedłużyckiej. Dzisiaj wprowadzane są pewne zmiany do zakresu pojęcia tej kultury nadanego mu przez J. Kostrzewskiego. Podobnie też inaczej trochę widzi się jej rolę w pradziejach, sugerując nawet zmianę nazwy. Pozostaje jednak nadal aktualny fakt, iż w zasięgu kultury przedłużyckiej, wyznaczonym przez J. Kostrzewskiego, mamy do czynienia z wyodrębniającą się na ziemiach polskich w starszym okresie epoki prowincją kulturową.

W zakresie wspomnianej działalności porządkująco-klasyfikacyjnej osiągnięciem godnym szczególnego odnotowania jest przedstawienie obrazu zróżnicowania kulturowego obszaru ziem polskich w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza. Obraz ten poddawany jest już rozmaitym modyfikacjom, ale w zasadniczych zarysach nadal jest utrzymywany. Forma ujęcia tego zagadnienia jest już inna niż w poprzednio wspomnianych ujęciach wczesnych okresów epoki brązu. Profesor J. Kostrzewski dokonywał tego w pracach o szerszym zakresie, poświęconych prahistorii Wielkopolski i innych regionów lub całej Polski. Z tego względu musiały zostać pominięte zabiegi analityczne, ale owocem ich przeprowadzenia na źródłach było uformowanie takiego obrazu zróżnicowania kulturowego. W sposób szczegółowy w stosunku do całości ziem polskich została przedstawiona klasyfikacja typologiczna, chronologiczna

oraz kulturowa, m. in. materiałów epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, w pracy *Od mezolitu do okresu wędrówek ludów*, stanowiącej najobszerniejszą część encyklopedycznego wydania *Prehistorii ziem polskich* (Kraków 1939 i 1939 - 1948). Ujęcie to było jeszcze później uzupełniane — po II wojnie światowej.

We wspomnianych pracach syntetycznych ukształtowana została tak koncepcja obrazu rozwoju kulturowego ziem polskich, jak i zasadnicze zręby podziału chronologicznego i typologicznego materiałów źródłowych epoki brązu i okresu halszackiego z obszaru ziem polskich, utrzymujące się w głównych zarysach do dzisiaj. Formę, w jakiej ta koncepcja, zwłaszcza dotycząca obrazu zróżnicowania kulturowego, była przedstawiona, można określić jako oznajmiającą. Nie została ona podbudowana zabiegami analitycznymi, co wynikało chociażby tylko z przyczyn, o których już wspominałem, a stwierdzony przez autora obraz został jedynie opisany. Podejmowane i to głównie w ostatnich latach coraz to nowe próby zweryfikowania tego obrazu, niezależnie od zmian, jakie wprowadzają do koncepcji prof. J. Kostrzewskiego, potwierdzają przede wszystkim, iż była ona oparta na solidnej znajomości źródeł oraz umiejętności czy nawet intuicji i darowi ich porządkowania.

Bliższa analiza koncepcji obrazu pradziejów ziem polskich J. Kostrzewskiego, jak i procesu jego kształtowania się pozwala na dostrzeżenie dosyć charakterystycznej cechy. Można by ją określić jako spojrzenie na prahistorię ziem polskich z perspektywy wielkopolskiej bazy źródłowej, najznakomiciej przez autora opanowanej od pierwszych syntetycznych zarysów prahistorii, jak wiadomo zapoczątkowanych właśnie w stosunku do Wielkopolski. Na tej podstawie źródłowej ukształtowane koncepcje były rozszerzane i adaptowane na inne regiony ziem polskich. Oczywiście J. Kostrzewski dostrzegał specyfikę rozmaitych regionów. Nie uchodziły jego uwadze wyraźne różnice pomiędzy różnymi obszarami, a zwłaszcza w stosunku do Wielkopolski. Ogólny obraz pradziejów ukształtowany jednak na źródłach z tego właśnie regionu dominował w szerszym zasięgu.

Z tej „wielkopolskiej perspektywy”, a pewnie także odebranego wykształcenia, wypracował J. Kostrzewski jednolity system podziału epoki brązu i okresu halszackiego oparty na systemach O. Monteliusa i P. Reineckiego dla całego obszaru ziem polskich. Sądzę, że profesor na pewno był świadom tego, iż wyróżnianie okresu halszackiego na całym terenie ziem polskich nie jest w pełni uzasadnione, podobnie jak posługiwanie się w stosunku do tego obszaru zaadaptowanym systemem O. Monteliusa. Mimo to uznał jednak najwidoczniej za zbędne stosowanie bardziej różnorodnego systemu dla tego obszaru. Myślę, że zaważyła tutaj zarówno pewna niechęć do komplikowania obrazu przeszłości naszych ziem, jak i tendencja ukazania jej w jednolitym prostym oraz jasnym porządku. Ta tendencja uwidacznia się zresztą również w koncepcji obrazu kulturowego i jego przemian na ziemiach polskich w epoce brązu oraz wczesnej epoce żelaza.

Nie można nie przypomnieć faktu, iż od czasu wypracowania przez J. Kostrzewskiego ujęcia pradziejów ziem polskich minęło już ponad pół wieku.

Jest więc rzeczą całkowicie zrozumiałą, że coraz częściej odzywają się głosy postulujące częściowe przynajmniej zaniechanie stosowania podziału chronologicznego epoki brązu i wczesnej epoki żelaza przyjętego i wypracowanego przez J. Kostrzewskiego. Pojawiają się różne nowe próby, zwłaszcza regionalne. Podobnie obraz podziału kulturowego i jego zmiany w tym okresie pradziejów okazują się bardziej skomplikowane niż w ujęciu J. Kostrzewskiego i wymagają większego powiązania z sytuacją w tym zakresie na innych terenach, głównie środkowej Europy. Jednak, ze względu na tak długi okres funkcjonowania w nauce koncepcji pradziejów Polski ukształtowanej przez J. Kostrzewskiego, musimy przyznać, że wykazuje ona w znacznej części olbrzymią trwałość, co jest niezaprzeczalnym dowodem jej solidności.

Wreszcie nie można pominąć jeszcze jednego istotnego elementu, który w sposób zasadniczy zaważył na takim ujęciu pradziejów Polski, zwłaszcza w odniesieniu do epoki brązu i żelaza. Chodzi mianowicie o koncepcję etnogenezy Słowian, której był rzecznikiem, a zarazem w głównej mierze współtwórcą. Dla tej teorii o autochtonicznym pochodzeniu Słowian istotnymi przesłankami archeologicznymi była zarówno ciągłość osadnicza oraz ciągłość rozwoju kulturowego, jak i pewna jednolitość kulturowa obszaru przypisywanego Prасłowianom. Szczególnym przykładem oddziaływań tej koncepcji może być sposób traktowania kultury łużyckiej jako zespołu jednolitego, mimo różnic wyrażających się w wydzielanych grupach lokalnych. Podobnie także wyznaczanie dla tego zespołu dużego zasięgu terytorialnego i chronologicznego, a także ujęcie jego genezy jak również jego roli w następujących po nim przeobrażeniach kulturowych, koresponduje z teorią o pochodzeniu Słowian.

Dzisiaj coraz częściej poddawane jest w wątpliwość wydzielanie kultury łużyckiej jako jednolitego zespołu kulturowego w zasięgu określonym przez J. Kostrzewskiego, nazywanym niekiedy polskim. Poszerzone zostały znacznie wiadomości o genezie kultury łużyckiej, co powoduje stałe modyfikacje koncepcji J. Kostrzewskiego. Również zróżnicowanie wewnętrzne kultury łużyckiej, wyrażające się w grupach lokalnych ulega pewnym zmianom. Ponadto umacnia się przeświadczenie, iż obraz tego zróżnicowania wewnętrznego powinien być kształtowany na podstawie znacznie szerszego zespołu kryteriów, aniżeli wynikających tylko z analiz typologicznych. Nie potrzeba również obecnie przy uzasadnianiu autochtoniczności Słowian wykazywać, że obraz kulturowy obszaru dorzecza Odry i Wisły w okresie kultury łużyckiej był jednolity, gdyż nie rozstrzyga to o prасłowiańskości tych ziem ani też istnienie zróżnicowania kulturowego temu nie przeczy. Mimo zauważalnego zanikania wpływu autochtonicznej teorii genezy Słowian na bezpośrednie badania nad epoką brązu i okresami epoki żelaza i uświadamiania sobie konieczności innego rozwiązywania tego problemu niż to czyniono w przeszłości, nie można nie dostrzec wielu pozytywnych skutków takiego w pewnej mierze łącznego traktowania zagadnień etnicznych w rekonstrukcjach prahistorii. W tym przypadku były to główne osiągnięcia J. Kostrzewskiego. Jego teoria o prасłowiańskim

charakterze kultury łużyckiej i sposób jej uzasadniania stanowią, bez względu na to, w jakiej mierze daje się ona obecnie utrzymać lub wymaga innego podbudowania, trwałe osiągnięcie jako propozycja sposobów rozwiązywania zagadnień etnicznych w stosunku do odległych epok prahistorycznych. Badania J. Kostrzewskiego w kręgu tych zagadnień przyniosły jednak ponadto wiele cennych rezultatów w odniesieniu do rozmaitych zagadnień prahistorii naszych ziem. Jeżeli pominąć osiągnięcia w datowaniu różnych materiałów, określeniu ich proveniencji, to wystarczy wspomnieć monografię kultury łużyckiej na Pomorzu, opublikowaną w 1958 r. w Poznaniu, która ukazała bardziej wszechstronny obraz powiązań kulturowych tego obszaru, a tym samym czyniła bezpodstawne tendencje włączania go do kręgu nordyjskiego. Właśnie na obalenie tej tezy oraz wykazanie silnych powiązań z pozostałymi terenami, na których wyznaczany jest zasięg kultury łużyckiej, była ta monografia głównie ukierunkowana, mając na uwadze również założenia teorii o prasłowiańskim charakterze tej kultury.

Od referatu, w którym zamierzone zostało przedstawienie wkładu prof. Józefa Kostrzewskiego do badań nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza, mimo wypowiedzianych tutaj na początku uwag, oczekuje się jednak odpowiedzi na pytanie, co zostało z tego dorobku dzisiaj. Myślę jednak, że formułowanie takiego pytania w stosunku do dzieła tej miary, jakim są prace profesora jest niewłaściwe i byłoby nawet oczywistym nietaktem. Dzieło to bowiem w całości stanowi trwały wkład do polskiej i nie tylko zresztą polskiej archeologii. Każda z prac profesora jest osiągnięciem naukowym przyczyniającym się do poznania minionych dziejów ziem polskich, ukazującym drogi ku temu poznaniu lub też wysuwającym nowe problemy badawcze. Wszystko to łącznie stanowi podstawę do dalszego etapu rozwoju naszej wiedzy, także etapu, na którym my obecnie się znajdujemy, który bez prac J. Kostrzewskiego byłby dziś zupełnie inny, a przede wszystkim znacznie uboższy. Na tym polega właśnie wielkość wkładu profesora do nauki, w tym także do badań nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza.

JÓZEF KOSTRZEWSKI AS A RESEARCHER OF THE BRONZE AGE
AND THE EARLY IRON AGE

by

BOGUSŁAW GEDIGA (Wrocław)

Summary

The Age of Bronze and the early stages of the Iron Age belonged to the centre of the research interests of Prof. Józef Kostrzewski. A considerable part of his published work as well as of field work, with the excavations in Biskupin as his crowning

achievement, were devoted to the problems of these periods. All this constitutes a lasting and, by its very size, rare contribution into our cognition of the prehistoric periods in question. Without going into a detailed description of his achievement, not to mention attempting an evaluation, we shall only try to present the basic features of Prof. Kostrzewski's work and to capture the factors decisive for his conception of the prehistory of Poland, and in particular the portrait of the Bronze Age and Early Iron Age he constructed.

Leaving aside as obvious the features of his personality as scholar, ie, great knowledge, inner discipline and assiduity which resulted in the immense scientific legacy, we can observe in his achievement, and in particular in the works relevant to the periods in question, a noticeable tendency to confine himself to the prehistory of the Polish territories. At the time when J. Kostrzewski was beginning his scientific career outlining a synthesis of the prehistory of the Polish territories was a most urgent scientific demand. One of the factors deciding about J. Kostrzewski's greatness was appreciating and meeting the demand on an until then unheard of scale.

Aiming at an exhaustive ordering of the sources by means of typological, chronological and cultural classification was a prominent feature of Kostrzewski's works on the subject of the Bronze Age and the Early Iron Age, though not only of these. Although ordering the sources is a procedure which accompanies most archaeological activities, in this case it demands emphasizing if only because of the scope it embraced, both in the temporal and spatial sense, and above all because of the results of this particular research procedure. The result was establishing a pattern of typological and chronological classification, and shaping a picture of the cultural differentiation on the Polish territories together with capturing the changes occurring therein. Although at present there are put forward many suggestions of changes as regards the chronological system and the cultural differentiation presented by Kostrzewski, most of his achievement in this field remains a lasting one.

Another noticeable trait of his works is something that might be called a view onto the prehistory of the Polish territories from the perspective of Great Poland. The pre-historical framework, worked out on the basis of painstakingly analyzed sources from that region, was later widened and adapted to other parts of the Polish territories, with a consideration for their specificity.

Finally, Kostrzewski's conception of the prehistory of the Polish territories was much influenced by the theory of the ethnogenesis of the Slavs, of which he was an advocate and to a large extent co-creator. All the factors mentioned above have implanted a characteristic feature in the works of J. Kostrzewski, the lasting value of which, despite completing and revising of his views on many issues, is already becoming a fact.